

Sheripov U. A.

t.f.n., dotsent.

Urganch davlat pedagogika instituti

mohiramatnazarova4@gmail.com

XIX ASRNING BIRINCHI CHORAGIDA XIVA XONLIGINING SIYOSIY VA IQTISODIY YUKSALISHI ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asrning boshlarida Xiva xonligining siyosiy va iqtisodiy yuklallishiga katta hissa qo'shgan Xiva xoni Muxammad Raximxon I faoliyati to'g'risida so'z yuritilib, uning davlat xokimiyatini mustaxkamlash, siyosiy tarqoqlikka barxam berish va xonlik xududlarini kengaytirish maqsadida zarur xollarda kuchli ko'shin yordamida, ayrim xollarda iqtisodiy ta'sir choralari qo'llash orqali, ya'ni suv inshootlarini buzib tashlash, to'g'onlarni to'sib qo'yish yoki suvdan foydalanishdan maxrum qilish kabi choralarni qo'llash orqali xonlikka bo'ysundirishi to'g'risida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Markaziy xokimiyatni kuchayishi, isyonchilarga qarshi kurash, qoraqalpoqlarning bo'ysundirilishi, Buxoro amirligiga qarshi urushlar, to'g'onlar, arna, damba, Pitnak, Tuyamo'yin qisnog'i, iqtisodiy yuksalish.

Sheripov U. A.

PhD., associate professor

State pedagogical institute of Urgench

mohiramatnazarova4@gmail.com

POLITICAL AND ECONOMIC PROGRESS OF THE KHIVA KHANATE IN THE FIRST QUARTER OF THE 19th CENTURY ANNOTATION

This article discusses about the activities of Khan of Khiva, Muhammad Rahim Khan I, who greatly contributed to the political and economic burden of the Khanate of Khiva at the beginning of the 19th century. Consolidation of state power, elimination of political disunity and expansion of the Khanate's territory were the main goals of the policy of Muhammad Rakhim Khan I. In order to achieve this goal, Khan of Khiva used powerful troops to strengthen the political

power of the state, in some cases, by using measures of economic influence, destroying water projects. It is reported that they will subjugate the khanate by means of blocking dams or depriving them of access to water.

Key words: Strengthening of the central authority, fight against rebels, subjugation of Karakalpaks, wars against Bukhara Emirate, dams, arna, dam, Pitnak, Tuyamoyin mountain, economic growth.

Шерипов У.А.

К.И.Н., доцент

Государственный педагогический институт Ургенча

mohiramatnazarova4@gmail.com

ПОЛИТИЧЕСКОЕ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ УКРЕПЛЕНИЕ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА АННОТАЦИЯ

В данной статье рассказывается о деятельности Хивинского хана Мухаммед Рахим-хана I, который внес большой вклад в политический и экономический подъем Хивинского ханства в начале XIX века. Упрочение государственной власти, устранение политической разобщенности и расширение территории ханства были основными целями политики Мухаммад Рахим-хана I. Для достижения этой цели хивинский хан использовал мощные войска для укрепления политической мощи государства, в некоторых случаях, применив меры экономического воздействия, т. е. уничтожая водные объекты, сообщается, что они подчинят себе ханство путем блокирования плотин или лишения их доступа к воде.

Ключевые слова: Укрепление центральной власти, борьба с повстанцами, покорение каракалпаков, войны против Бухарского эмирата, плотины, арна, плотина, Питнак, гора Туямойин, экономический рост.

KIRISH

1804 yilda taxtga o'tirgan Avaz inoqning o'g'li Elto'zar (1804-1806) o'zbeklarning qo'ng'iro't urug'idan birinchi bo'lib, rasmiy ravishda xon deb e'lon qilindi[1]. Xivadagi madrasalardan birida ta'lim olgan va harbiy ishlarga ko'proq e'tibor bergan xon Buxoro bilan munosabatlarni keskinlashtirdi.

Natijada 1806 yilda amir Haydarning qo'shinlari Xorazmga yurish boshlab, Shabboz yaqinidagi jangda Xiva qo'shinlariga shikast yetkazdilar. Amudaryoning so'l qirg'oqqa o'tishga uringan Eltuzarxon kema ag'darilishi natijasida cho'kib ketdi. Xon bu vaqtda 37 yoshda edi[2].

Buxoro amirligi bilan urushdagi mag'lubiyat Xiva xonligining harbiy-siyosiy mavqeini pasaytirib yubordi. Ayrim amaldorlar markaziy hokimiyatni tan olmay qo'ydilar. 1806 yilda soliqlarning ko'pligidan norozi bo'lgan Beshqal'a hududidagi (Chimboy, Qipchoq, Mang'it, Xo'jaeli va Qo'ng'iroq) aholi qo'zg'olon ko'tardi. O'zini xonlikdan mustaqil deb e'lon qilgan qozoq-qoraqalpoqlarning Xivaga qarab yo'lga chiqqan qo'shinlari qurolsizlantirildi. Xiroj deb nomlangan mahsulot bilan olinadigan soliq o'rniga solg'ut deb atalgan pul solig'i joriy qilinishi aholi noroziligini biroz bo'lsada pasaytirish imkonini berdi. Ushbu vaziyatdan foydalangan Muhammad Rahimxon to'rt oy taxtda o'tirgan Abulg'oz V o'rniga davlatni boshqarishni o'z qo'liga oldi[3].

Yangi xon salkam 20 yillik hukmronligi davrida mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy vaziyatga alohida e'tibor qaratdi, xonlikni birlashtirishda ma'lum ijobiy natijaga erishdi. Rus elchisi N.Muravyev o'z hisobotida "Muhammad Rahimxon butunlay yangi davlat barpo qildi, deyish mumkin. Endilikda bu davlat O'rta Osiyodagi eng kuchli xonliklar jumlasiga kiradi" [4],— deb yozgandi.

1806 yilda Xiva taxtiga ko'tarilgan Muhammad Rahimxon I davlatni boshqarishga kirisharkan "Sulton-mirob, Munis-mirob va Bekali-mirobni Xeyvak kanalining boshini (Polvonyop) tozalashga ehtiyoj bor-yo'qligini bilib kelish uchun Tuynuqli degan joyga yubordi" [5], — deb yozgandi muarrih Bayoniy.

Muhammad Rahimxon kuchli qo'shin tuzishga va uning yordamida xonlik hududlarini kengaytirishga intildi. Xususan, 1809 yilda Muhammad Rahimxon I Qo'ng'iroq atrofidagi aholini bo'ysundirish maqsadida 10 ming kishilik qo'shin bilan boradi va Amudaryoning ikki kuchli tarmog'i — Changli Bo'zsuv va Chumanayda (Shumanay) bahaybat to'g'onlar qurib, suvni boshqa tomonga

burib yubortiradi. Xon mazkur to‘g‘onlarni qurish ishini tashkil qilish va nazorat etishni Munis-mirob va Qora Bahodir-mirobga topshiradi. To‘g‘onlar qisqa muddatda tiklanadi. Ammo, suv bosimiga bardosh berolmay 20 kundan keyin buzilib, daryo yana eski o‘zanlari orqali oqa boshlashi natijasida qo‘ng‘irotliklar va ularning ekinzorlari halokatdan qutilib qoladi [6].

Muhammad Yusuf Bayoniyning guvohlik berishicha, muntazam otliq qo‘shinlarda o‘zbek, turkman va qoraqalpoklar asosiy o‘rinni egallardi. Navkarlarga harbiy xizmatlari uchun yer ajratib berilgan va ular soliqlardan ozod etilgandi. Xiva navkarlari 1810 yil bahoridan kech kuzgacha Janadaryo (Yangidaryo) bo‘ylaridagi qozoq va qoraqalpoq ovullariga tajovuz qilib turdilar [7]. Natijada Aydosbiy, Kechenekbiy, O‘rinbiy yordamida Yangidaryo atrofida yashayotgan qoraqalpoqlar xonlikga bo‘ysundirildi[8].

1811 yil fevralidan boshlab xon buyrug‘i bilan Orololdi o‘zbeklari ustiga qo‘shinlar yuborila boshlandi [9]. Shu bilan bir qatorda 18 yildan buyon mustaqil hudud sifatida xonlik tarkibida mavjud bo‘lib turgan Qo‘ng‘irot bekligiga qarshi harakatlar boshlandi[10] Natijada qo‘ng‘irotliklar yetakchisi To‘ramurod so‘fi o‘ldirildi[11].

Keyinchalik, 1818–1819 yillarda Xiva xonligi qo‘shinlari janubiy Turkmaniston va Xuroson yerlariga harbiy yurishlar uyushtirdilar. Chorjo‘y yaqinidagi janglardan birida Xiva qo‘shinlari Buxoro amirligi lashkarlaridan zarba yedi va yengildi. 1820-1824 yillarda Muhammad Rahimxon yangi kuchlarni to‘plab, Buxoroga qarshi bir necha bor yurishlar qildi. Buxoroga tegishli Qoqishtivon va Og‘ar qal‘alari bosib olindi[12]. Buxoro amirligiga qarashli Mari va Tajan vohasi turkmanlarining chavdur, go‘klan, taka, sariq va yovmut urug‘lari Xiva xonligi qaramog‘iga o‘tdi. Xonning farmoni bilan Axal-Taka turkmanlarining bir qismi Ko‘hna Urganch va Ilonli qal‘alari atrofiga ko‘chirildi[13]. Xiva qo‘shinlarida navkarlik xizmatlarini o‘tash sharti bilan turkmanlarga yer ajratib berildi va soliqlar miqdori kamroq qilib belgilandi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Soliq tizimini tartibga solishga jiddiy e'tibor bergan xon davlat xazinasini to'ldirish yo'llarini izladi. Endilikda soliqning miqdori mulkdorlarga qarashli ekin maydoni hamda olingan xosilining hajmiga qarab belgilanadigan bo'ldi. Soliq to'plash ishi mahalliy hokimlar qo'lidan markaziy hukumat tasarrufiga o'tkazildi. Davlat soliqlarini yig'ish vazifasi qo'shbegi va mehtarga, zakat to'plash esa devonbegiga topshirildi. Fuqarolardan solg'ut usuli bilan hazinaga olinadigan daromad va harajatlar maxsus daftarlarda qayd etilib, xonning nazorati ostiga olindi.

Munisning yozishicha, Muhammad Rahimxon I davlatni qo'lga olganidan keyin uning qarindoshi Muhammad Rizobek unga bo'ysunishdan bosh tortadi. U o'ziga tegishli odamlari bilan Qiyot qo'ng'irotidagi hovlisiga boradi. So'ngra Qipchoq qal'asini bosib olib, qal'a hokimi Ollohberdibekni o'ldiradi. U orol hokimi To'ra Murod so'fidan xonga qarshi kurashda yordam so'radi. Xon Qipchoq qal'asiga avval Qutluq Murod inoqni yuboradi, keyin o'zi ham uni qamal qiladi. Muhammad Rizobekka Muhammad Niyozbek va Muhammad Niyoz otaliqlar madad beradilar. Bu kurashda u Orol hokimi To'ra Muroddan ham yordam oladi. Suyunbek va O'roz Alibek Oroldan yordamga kelgandilar. Muhammad Rahimxon natijasiz Xorazmga qaytadi[14]. Muhammad Rizobek Qipchoq qal'asidan so'ng Gurlanga ham hujum qiladi va uni qamal qiladi. Bu yerda ham unga katta mulkdorlar Muhammad Niyozbek va Muhammad Niyoz otaliq yordam beradilar. Ular Buxorodan madad olgach Qiyotni ham bosib olib Xivaga yaqinlashadilar. Muhammad Rizobek xon bilan sulh tuzish bahonasida Xivaga kirib uni tarafdolari bilan o'ldirmoqchi bo'ladi. Uning bu niyatidan xon xabardor bo'lib, poytaxtga kelgan Muhammad Rizobekni tarafdolari bilan tutib olib qatl va zindonband etadi[15].

1808-1809 yillardan boshlab Muhammad Rahimxon I o'z hukumatini turkmanlar, qaroqalpoq va Orol bo'yi o'zbeklar orasida mustahkamlash uchun harakat qilib, urush va muhorabalar olib borgan. 1810 yilda Muhammad Rahimxon

Gurlan tumanidagi isyonchi uyg'urlarning bir qismini ko'chirish maqsadida Yangiariq kanalining quyi qismini tozalatib, Oqmachit mavzeiga suv chiqarish va dehqonchilik uchun yangi yerlarni o'zlashtirish to'g'risida buyruq beradi.

1810–1811 yillarda Orolbo'yi qozoq–qoraqalpoqlari xonlikga bo'ysundirilgach, ular bilan o'lpon va soliqlar masalasida bitim tuzildi. “Muhammad Rahimxon butun nizolarni yo'qotish maqsadida,— deb yozgandi A.L.Kun, – qoraqalpoq oqsoqollari bilan shunday qarorga keldi: 1. Qoraqalpoqlar qancha yer ishlatishiga qaramasdan, har yili xonga 20 ming kichik tillo to'lab turadilar; 2. Ular xonga 2 ming askar yuboradilar; 3. Umumiy ishlarga har yili 6 ming odam beradilar. 4. Qo'ng'iroqliklar va nukusliklar 2 ming tildan, xo'jayliklar 500 kichik tilla solg'ut to'laydilar”[16].

1814 yilda xon buyrug'i bilan Shovot kanalining etaklari tartibga solinib, bu yerga Gurlandagi uyg'ur urug'ining yana bir qismi ko'chiriladi. Kelgusi yili esa, bu yerda Toshhovuz shahri barpo etildi. Xonlikning chegara shaharlarida, karvon va kemalar qatnaydigan yo'llarda maxsus bojxona xizmati joriy etildi. Xonlikda ziroat, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdoning jonlanishi davlat xazinasini daromadining o'sishiga imkon yaratdi. Xivaga kelgan rus elchisi N.Muravyev xon xazinasining bir yillik daromadi 4 mln. so'mdan oshib ketganligi haqida ma'lumot bergandi.

Xiva xonligining iqtisodiy taraqqiyoti sug'orish inshootlarining to'g'ri yo'lga qo'yilishi bilan bog'liq edi. Shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak Xorazmda Amudaryodan birinchi bo'lib suv oladigan hudud — Pitnak vohasi hisoblanadi. Bir vaqtlar, daryo hali Tuyamo'yin qisnag'idan o'tmasdan, Sulton Sanjar tuz koni yaqinidan Qoraqum tomon oqqan va Pitnak vohasini vujudga keltirgan. Daryo suvlari Chingiz tepa va Qoratosh yaqinidan o'tib, Pitnak va Yakka-chig'ir vohalarini shakllantirgan. “Pitnak vohasi boshqa yerlardan ajralib qolgan, — deb yozgandi Y.F. Fulomov. — U Xorazm vohasidan baland Toshsoqa tepaliklari bilan ajratib qo'yilgan. Janubda va janubi-g'arbida u Qoraqum sahrosi bilan tutashgan. Pitnak uncha katta bo'lmagan Xonyopi kanali bilan sug'oriladi. Rivoyatlarga qaraganda, bu kanal Xiva xoni Muhammad Rahimxon (1806-1825) tomonidan

qazdirilgan. Sugʻorish uchun qulay boʻlgan Pitnak vohasidan bundan ancha ilgari vaqtlarda ham foydalangan boʻlsalar kerak”[17].

Bir vaqtlar mashhur Mahmud az-Zamahshariy tugʻilgan joy nomi bilan maʼlum boʻlgan Izmuxshir shahri aholisi suvsizlikdan juda qattiq aziyat chekkan. Xiva xoni Muhammad Rahimxon I buyrugʻi bilan qazilgan arna shahardagi hayotni qayta tiklashga imkon bergan[18].

Munis va Ogahiyning guvohligicha, 1815 yilda Muhammad Rahimxon kenja inisi “Muhammadnazarbekka buyurdikim, Gurlan qiblasidagi Boʻzdan bir ulugʻ ariq qozdurgʻay. Lojaram beki mazkur bu amrda masosi mashkura taqdinga yetkurib, Bogʻolon arnasidan qozdurib, Qiyot ustidan oʻturib, Oʻrozali inoqning Boʻzdagi bogʻining qiblasidin, Boʻzga solib chiqarib, soʻngin Yangiqalʼaiy Xitoyning qiblasidan oʻtkardi. Va Anborda oqosining mulozimatiga yetib, marhimi podshohonagʻa sarafroz boʻldi. Ullu arigʻ holo “Qilichniyozboy arnasi”ga mashhurdir”[19].

Xuddi shu voqea haqida muarrih Muhammad Yusuf Bayoniy yozadi: “Bogʻolon arnasidan yordirib, Qiyot ustidan oʻtkarib, boʻzga chiqarib, yoinki qalʼai Xitoyning janubiy hududidan oʻtkarib, itmomga yetkurdi. Ul ariqning oyogʻi Shorqirovuqqa borurkim, oni Qilichboy arnasi derlar”[20].

Y.F. Fulomov yozishicha: “Yana Bayoniy, Qilichniyozboy arnasidan chap tomonga Beshoʻyli, soʻl tomonga Gurlan, Nukus, Uygʻur, Polvonbek yoplari ajralib chiqqan”[21], deb koʻrsatgandi. Shu bilan bir qatorda Y.F. Fulomov: “Qorakoʻz va Qilich Niyozboy kanallari Muhammad Rahimxonning ikki lashkarboshisi — Qilich Niyozboy va Davlat Qorakoʻz tomonidan qurildi”,— deb yozgandi [22].

Xon dastavval mamlakatdagi tarqoqlikka chek qoʻyish, davlat hokimiyatini markazlashtirish va mustahkamlashni oʻzining asosiy vazifalaridan biri deb hisobladi. Odamlarning qobiliyatiga qarab ish topshiradigan xon davlat ahamiyatiga molik tadbirlarini amalga oshirish uchun oʻz atrofiga ishonchli, nufuzli, ishbilarmon amaldorlar, ruhoniylar va harbiylarni toʻpladi. Xiva xonligi tobeligiga oʻtgan turkman, qozoq va qoraqalpoqlarning badavlat va nufuzli

arboblarini o'ziga yaqinlashtirib, ularga yer mulk va yuqori lavozimlar in'om etdi. Musulmon dindorlarining el–yurt orasidagi obro'–e'tiborini hisobga olib, o'zini ularga yaqin tutish maqsadida payg'ambar avlodlaridan hisoblangan sayyidlar qiziga uylandi. Saroyda yirik din arboblari joy va lavozim berdi, mol-mulk in'om etdi, ko'plarini soliq va to'lovlardan ozod qildi[23].

XULOSA

Davlatni boshqarish ishlarini isloh qilish bilan jiddiy shug'ullangan Muhammad Rahimxon Abulg'oz Bahodirxon davrida joriy etilgan boshqaruv tartibini o'zgartirdi. Xiva xonligining ma'muriy markazlari sifatida Xiva, Hazorasp, Xonqa, Gurlan, Anbar, Manoq, Shabboz, Mang'it, Qipchoq, Qilich Niyozboy, Xo'jayli, Xitoy, Toshhovuz, Yangi Urganch, Ilonli, G'azovot belgilandi. Keyinchalik ular qatoriga Qo'ng'irot va Chimboy ham qo'shildi. Endi kent oqsoqollari va inoqlari o'rniga hokimlar va masjid qavmlari oqsoqollari boshqaruvi joriy etildi[24]. Shu bilan bir qatorda ayrim joylarda urug'lar vakillaridan tayinlangan noiblar o'z qavmlarini boshqarishni davom qildirdilar. Holbuki Xiva xonligida urug'chilik munosabatlari o'lkadagi boshqa feodal davlatlarga qaraganda ancha kuchli bo'lgan[25].

Muhammad Rahimxon Ko'hna Arkda Zarbxona uchun bino qurdirdi va o'z nomidan oltin va kumush tangalar chiqara boshladi. Yangi pullar xonlikda tovar–pul munosabatlarini yaxshiladi va soliq to'lovlari tartibga solishda muhim rol o'ynadi. Davlat xizmatida bo'lgan saroy ayonlari va viloyat amaldorlari uchun lavozimiga qarab ish haqqi — maosh belgilandi. Shu bilan hukmdorlarning daromad taqsimotida mavjud o'zboshimchaliklariga chek qo'yildi. Davlat arboblari orasida o'zbeklarning qo'ng'irot urug'i vaqillari mavqei yanada oshirilib, ularning soni ortib bordi. Yusuf Mehtar og'a o'zbeklar vakili sifatida xon saroyida bosh vazir lavozimiga tayinlandi[26].

1819 yil 6 oktabrda Kavkazdan elchi sifatida kelgan kapitan Muravyevni xon qabul qilmasdan, “josus bo'lsa kerak” degan shubha bilan Qo'shko'pirdagi Ilgaldi qishlog'ida 47 kun davomida kutib turishga majbur qildi[27]. 1819 yil 20 noyabrda

xon N.N.Muravyevni Xivaga taklif qildi va muzokaralar vaqtida savdo karvonlari xavfsizligini ta'minlash, chegaralar haqida kelishib olishga intiladi.

1825 yil 7 mayda 50 yoshida bo'lgan Muhammad Rahimxon I vafot qildi. Uning o'rniga taxtga ko'tarilgan o'g'li Olloqulixon (1795–1842) xonlikning hududlarini kengaytirish va chegaralarini mustahkamlash ishlarini davom ettirdi[28].

IQTIBOSLAR / ЧОККИ / REFERENCES

1. Sulola nasabi: Avazbiy inoq → Eltuzarxon → Muhammad Rahimxon I → Allohqulixon → Rahimqulixon → Muhammad Aminxon → Sayyid Abdullohxon ibn Qutuluq Murodxon → Qutluq Murodxon ibn Ibodullohbek → Sayyid Muhammadxon ibn Muhammad Rahimxon I → Sayyid Muhammadxon Rahimxon II → Sayyid Isfandiyorxon → Sayyid Abdulloh II. – U.S.H.
2. .Munirov Q. Munis, Ogahiy va Bayoniyning tarixiy asarlari. – B. 8.
3. Yo'ldoshev M.Y. Xiva xonligida feodal yer egaligi va davlat tuzilishi. – B. 86 va keyingilari.
4. Muravyev N.N. Puteshestviye v Turkmeniyu i v Xivu.– M., 1822. Ch. 2. – S. 44.
5. Fulomov Y.F. Xorazmning sug'orilish tarixi... – B. 76.
6. Bartold V.V. K istorii orosheniya Turkestana. Amu-Darya // Soch. – T. III. – S. 181; Fulomov Y.F. Xorazmning sug'orilish tarixi... – B. 8-9, 277.
7. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. 110b var. (shu yurishda Munis ham qatnashganini ko'ramiz).
8. Kamalov S. Qaraqalpoqlardan xaliq bolip qaliplesio'i ham onin mamleketliginin tarixiyxinan. — Nukus. 2001. – B.27.
9. U davrdagi voqealar haqida Y.G'.G'ulomov shunday yozadi: "XIX asr boshlarida Qo'ng'irotni qamal qilgan xon shahar himoyachilarini taslim qilish maqsadida atrofdagi barcha ekinzorlarni yo'q qildi. Xonning talabiga qo'ng'irotliklar: "Uch oy - qovun, uch oy - sut-qatiq, uch oy - qovoq, uch oy - baliq", ya'ni hali tirikchilik uchun imkoniyatimiz bor deya javob qaytargan ekanlar // Gulyamov Y.G. Istoriya orosheniya Xorezma. – S. 7. / WWW: Kungrad.com.

10. Saymanov S.S. Istoriya goroda Kungrada (XVIII – pervaya polovina XIX vv.). Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. – Nukus, 2001. – S 16.
11. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. 163b var; Yana qarang: Kamalov S. Qaraqalpoqlardin xaliq bolip qaliplesio‘i ham onin mamleketliginin tarixiyxinan. – B. 28; Shu muallif. Materiali po istorii Karakalpakii i karakalpakov. – S. 78.
12. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. 234b - 235a var.
13. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. 212a,b var.
14. Munirov Q. Xorazmda tarixnavislik. – B. 73-74.
15. O‘sha joyda.
16. Kun A.L. Zametki o podatyah v Xivinskom xanstve // “Turkestanskiye vedomosti”, 1873. – № 83. – B. 52.
17. Fulomov Y.F. Xorazmning sug‘orilish tarixi... – B. 48.
18. O‘zR. FASHI. Qo‘lyozmalar fondi. – № 1335. – 58-b-varaq.
19. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. – B. 414.
20. Bayoniy. Shajarayi Xorazmshohiy. – B. 217.
21. Fulomov Y.F. Xorazmning sug‘orilish tarixi ... – B. 227.
22. Fulomov Y.F. Xorazmning sug‘orilish tarixi ... – B. 304
23. Munis va Ogahiy Firdavs ul-iqbol. – 124a-125a,b; 129a-132a; 132a,b var.
24. Ivanov P.P. Arxiv xivinskix xanov XIX v. Issledovaniye i opisaniye dokumentov s istoricheskim vvedeniyem: Noviye istochniki dlya istorii narodov Sredney Azii. — L., 1940. – S. 21.
25. Munirov Q. Xorazmda tarixnavislik: (XVII-XIX va XX asrning boshlari). — Tashkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. 2002. – B. 74 va keyingilari.
26. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. 122a var.
27. Rus tarixchisi I.N.Zaxarinning ta’kidlashicha, Muhammad Rahimxon N.N.Muravyevning elchi va bojmon niqobi ostidagi harbiy ekanligini ancha keyin bilgan va uning boshini tanasidan judo qilmaganligiga afsuslangan ekan.
28. Mufasssal qarang: Mutalov O. Xiva xonligi Olloqulixon davrida. Tarix fan. nom. diss. — Toshkent, 2003. – 150 6.